

Η ΠΡΩΤΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΣΤΟ ΠΑΛΙΟΚΑΣΤΡΟ ΚΥΘΗΡΩΝ (1999-2010)

Ιωάννης Ε. Πετρόχειλος

e-mail: ipetroch@cc.uoi.gr

Της πρώτης ανασκαφής είχε προηγηθεί επιφανειακή έρευνα στην ορεινή τοποθεσία Παλιόκαστρο των Κυθήρων κατά τα έτη 1993 και 1997 υπό τη διεύθυνση του γράφοντος, η οποία αναπτύχθηκε στις ισόπεδες εκτάσεις του νοτίου τμήματος και απέδωσε πολλά και ποικίλα αρχαιολογικά ευρήματα¹. Το 1998 η εργασία συνεχίστηκε στο πλάτωμα της βραχώδους κορυφής (υψόμ. 323 μ.), όπου δεσπόζει η μικρή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου (εικ. 1). Με στόχο καταρχήν την αποκάλυψη της επιφάνειας του εδάφους και τον εντοπισμό καταλοίπων έγιναν καθαρισμοί και κοπή φυτείας σε επιλεγμένα σημεία από την ολιγομελή ομάδα συνεργασίας κάτω από αντίξοες συνθήκες, καθώς η αυτοφυής άγρια βλάστηση είχε καλύψει τα πάντα (εικ. 2). Ένα μικρό τμήμα πόρινης λιθοσειράς και τα σωζόμενα αναλήμματα από ακατέργαστες πέτρες στα πρανή ήταν τα μόνα ορατά ερείπια. Όμως, υπήρξαν χαρακτηριστικά επιφανειακά ευρήματα, και τον επόμενο χρόνο, τον Σεπτέμβριο του 1999, διενεργήσαμε δοκιμαστική τομή στο δυτικό πρανές της κορυφής, σε απόσταση ολίγων μέτρων από την εκκλησία. Ήταν η πρώτη ανασκαφική εργασία, μικρή σε έκταση αλλά μεγάλη σε σπουδαιότητα, αφού ήλθαν στο φως σε μικρό βάθος από την επιφάνεια αναπάντεχα αρχαία αντικείμενα, τα οποία παρείχαν σαφείς ενδείξεις για την ύπαρξη ιερού στην περιοχή και μάλιστα πρώιμης χρονολογίας.

Το βουνό Παλιόκαστρο, όπως φαίνεται από τα βορεινά, ομοιάζει πυραμιδόσχημο, ενώ στην πραγματικότητα είναι μακρόστενο και η βραχώδης ακρόρεια σχηματίζει ράχη με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ. Στα πρανή εκατέρωθεν της κορυφής, ανατολικά και δυτικά, επικεντρώθηκε η έρευνά μας την περίοδο 2000-2001, επειδή διαπιστώσαμε ότι οι επιχώσεις συγκρατούσαν αρχαιολογικό υλικό που είχε απορριφθεί από το υπερκείμενο πλάτωμα σε δύο διαμετρικώς αντίθετα σημεία. Στο τοπογραφικό της ανασκαφής, όπου αποτυπώθηκε το σύνολο των κτισμάτων της κορυφής (εικ. 3), καθώς και στις ημερολογιακές καταγραφές, τα σημεία αναφέρονται ως *Δυτικό ανάλημμα* και *Πετρώδης παρειά*.

ΔΥΤΙΚΟ ΑΝΑΛΗΜΜΑ

Το πλάτωμα της κορυφής, διαμορφωμένο καταλλήλως για την εξασφάλιση οικοδομήσιμου χώρου προφανώς, ορίζεται από δυτικά με ισχυρό αναλημματικό τοίχο, χαμηλού ύψους, ο οποίος έχει κτιστεί για τη συγκράτηση του εδάφους στο όριο της κατωφέρειας. Με την πάροδο των αιώνων και την ανάπτυξη των αγριόθαμνων η

1. Πετρόχειλος 1993, 154-161.

αναλημματική κατασκευή είχε αρχίσει να καταρρέει και αρκετοί κυανόφαιοι ασβεστόλιθοι κείτονταν πεσμένοι κατά μήκος του υποκείμενου φυσικού ανδήρου, όπου διενεργήσαμε την πρώτη ανασκαφική τομή το 1999 (εικ. 4). Το φυσικό άνδριο ερευνήθηκε συστηματικά τα επόμενα χρόνια σε όλη τη μικρή έκτασή του² και απέδωσε πολλά χρονολογίσιμα θραύσματα αγγείων και μεγάλο αριθμό κινητών ευρημάτων, τα οποία επιβεβαίωσαν τον θρησκευτικό χαρακτήρα της θέσης και την άσκηση λατρευτικών εκδηλώσεων στην κορυφή από τον 8^ο αι. π.Χ. Είναι σαφές ότι το συγκεκριμένο αρχαιολογικό υλικό κατά ένα μεγάλο μέρος προερχόταν από κτίσμα ή άλλη κατασκευή που προϋπήρχε στον υπερκείμενο χώρο της εκκλησίας. Ιδιαίτερα αξιόλογα μεταξύ των ευρημάτων είναι τα οστέινα περίαπτα, δύο μικροσκοπικοί διπλοί πελέκεις και τα μεταλλικά αντικείμενα, δηλαδή τα χάλκινα κοσμήματα³, τα σιδερένια αναθηματικά όπλα και τα μολύβδινα αφιερώματα. Συλλέχθηκαν πολυάριθμοι χάλκινοι κρίκοι και δαχτυλίδια, τα περισσότερα χυτά απλά, μερικά με σπειροειδείς απολήξεις και ορισμένα ταινιόσχημα με στικτή διακόσμηση *in tremolo* στη στεφάνη. Βρέθηκαν χάλκινες περόνες των γεωμετρικών χρόνων με κωνική ή δισκοειδή κεφαλή, και τοξωτές πόρπες διαφορετικών τύπων: νησιωτικές με κόμβους, σφαιρίδια και ειδώλιο πτηνού στο τόξο, μία φρυγικού τύπου, μία μεγαλύτερη βοιωτικού τύπου, μία άλλη με συνεχείς περιελίξεις και μία από τις λεγόμενες οφθαλμοτές με τέσσερις σπείρες (*spectacle fibula*)⁴, η οποία μετά τη συντήρηση έχει συγκολληθεί ολόκληρη (εικ. 5).

Στα μικροανθήματα από μόλυβδο περιλαμβάνονται αρκετά δείγματα ακτινωτών στεφάνων (εικ. 6), μαζί και δύο πλακίδια που εικονίζουν γυναικεία θεότητα ως Πότνια σε πλάγια όψη με δρεπανωτές πτέρυγες, ποδήρες ένδυμα και υψηλό πόλο (εικ. 7). Τα μικροσκοπικά και λίαν εύθραυστα στεφάνια (*spike wreaths*), κυκλικού ή ελλειπτικού σχήματος, αποτελούν τυπικές προσφορές στα ιερά της Λακωνικής, όπου υπήρχε αξιόλογη παραγωγή, ήδη από τον 7^ο αι. π.Χ. Από τα μικκύλα αφιερώματα δύο κύριες κατηγορίες αξίζει να μνημονευτούν: οι σφραγιδοκύλινδροι - ο ένας αιγυπτιακός - και οι ψήφοι-σφραγίδες Ανατολικής προέλευσης. Μία παραλληλεπίπεδη ψήφος από φαγεντιανή, σχεδόν ακέραιη, φέρει αιγυπτιακά σύμβολα (εικ. 8). Μία άλλη, σκαραβαϊόσχημη από μαύρο σερπεντίνη, που βρέθηκε κάτω από πεσμένο ογκόλιθο του αναλημματός, απεικονίζει στη σφραγιστική επιφάνεια λατρευτική σκηνή με δύο πανομοιότυπες αντικριστές μορφές να κρατούν λύρα, η οποία παριστάνεται στη μέση μαζί με ιερό δένδρο. Πρόκειται για σφραγιδόλιθο της περίφημης ομάδας του λυράρη («*Lyre-Player Group*», όπως την ονόμασε η *Bdith Porada*), που αριθμεί πολλά δείγματα σε αιγαιακές θέσεις, ακόμη και στις ελληνικές αποικίες της Δύσης (Πιθηκούσες).

2. Το φυσικό άνδριο είναι μια λωρίδα γης σε επίπεδο κατά 2 μ. χαμηλότερο από το πλάτωμα της κορυφής. Ορίζεται Β-ΒΔ με ξερολιθιά 5,60 μ. επί των βράχων και εκτείνεται κατά μήκος του αρχαίου αναλημματικού τοίχου σε απόσταση πάνω από 11 μ.

3. Για τα χάλκινα μικροαντικείμενα από την πρώτη δοκιμαστική τομή, βλ. Πετρόχειλος 2003, 80-1.

4. Πρώτη παρουσίαση της χάλκινης πόρπης πριν την αποκατάστασή της, βλ. Πετρόχειλος 2007, 297, εικ. 10.

Στο βόρειο τμήμα του ανδρήρου κατά τη διερεύνηση της επιχώσης αποκαλύφθηκε μικρός λάκκος-αποθέτης που περιείχε πολλά τεμάχια κεραμίδων (εικ. 9), τμήμα πήλινου θυμιατηρίου που δίδει πλήρη τομή και θραύσματα πήλινων ειδωλίων, πεπλοφόρων γυναικείων μορφών κυρίως. Ο χώρος απέδωσε μεγάλο αριθμό από έργα της πηλοπλαστικής διαφόρων περιόδων, όπως τα θραύσματα ανάγλυφου πίνακα αρχαϊκών χρόνων με παράσταση οπλιτών⁵, ακέραιο πλακίδιο με παράσταση καθιστής μορφής, δαιδαλικής τεχνοτροπίας, έκτυπη γυναικεία προτομή ιωνικού τύπου με οπή ανάρτησης (εικ. 10), ακόμη και μικρογραφικά αγγεία, τυπικά αφιερώματα των αρχαίων ιερών⁶. Σημαντική είναι η εύρεση δύο πρώιμων ανδρικών ειδωλίων, τα οποία χαρακτηρίζει ένα είδος «πρωτογονισμού». Του πρώτου, που παριστάνει ανθρώπινη μορφή κατά τον ανώτερο κορμό μέχρι τη μέση στον τύπο του ηνιόχου, ενδιαφέρον παρουσιάζει η αδρομερής διάπλαση και τογωνιώδες περίγραμμα της κεφαλής. Από το δεύτερο σώθηκε η κεφαλή με το βαρύ πηγούνι και τη μεγάλη τριγωνική μύτη να προεξέχουν από το επίπεδο του προσώπου (εικ. 11). Στην απόδοση λεπτομερειών με επικολημένα κομμάτια πηλού στο μέτωπο και τα μάτια διαφαίνεται η τάση για φυσιοκρατική διατύπωση.

ΠΕΤΡΩΔΗΣ ΠΑΡΕΙΑ

Τον όρο παρεία χρησιμοποίησα κατά την ανασκαφική εργασία για το πρανές της ανατολικής πλευράς της κορυφής (εικ. 12), επειδή παρουσιάζει απότομη κλίση που την καθιστά απόκρημνη και δύσβατη. Επιπλέον είναι και πετρώδης, διότι στο διάζωμα έχουν καταπέσει ογκώδεις βραχόλιθοι, αποκολλημένοι από το μητρικό ασβεστολιθικό πέτρωμα της κορυφής. Η αναφορά στο συγκεκριμένο μέρος δεν γίνεται εξαιτίας της γεωμορφολογίας του, αλλά επειδή στο διάζωμα του πρανούς είχε «απορριφθεί» ποικίλο αρχαιολογικό υλικό, το οποίο αποδεικνύεται πολύτιμο για την έρευνα, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Παραμένει άγνωστη η χρονική περίοδος κατά την οποία το σημείο μετατράπηκε σε αποθήκη. Πάντως, πριν από την ανακάλυψη, κανένα ίχνος από τον πλούτο των καταλοίπων δεν έκανε αισθητή την ύπαρξή τους. Ο εντοπισμός έγινε εντελώς συμπτωματικά, ύστερα από ενδελεχή αυτοψία του χώρου, την οποία, πιστεύω, δεν μπορεί να αντικαταστήσει καμιά από τις σύγχρονες αρχαιομετρικές μεθόδους ανίχνευσης αρχαιοτήτων. Το πρώτο τυχαίο εύρημα ήταν ένα χάλκινο δαχτυλίδι που βρέθηκε σε μια κοιλότητα στο χείλος του κρημνού. Η ανασκαφική διερεύνηση των επιχώσεων στην πετρώδη παρεία ολοκληρώθηκε σε δύο περιόδους (2000 και 2001), παρά τις δυσκολίες πρόσβασης εξαιτίας της απότομης κατωφέρειας και της πυκνής βλάστησης, καθώς μεγάλο μέρος του υλικού είχε εγκλωβιστεί από

5. Πετρόχειλος 2014.

6. Ο αριθμός των μικρογραφικών αγγείων που μνημονεύονται στην ανακοίνωση Πετρόχειλος 2007, 295 κ.ε., αυξήθηκε σημαντικά με νέα ευρήματα διαφόρων σχημάτων.

τις ρίζες των αυτοφυών θάμνων και τους ξυλώδεις κορμούς ενός τεράστιου σχινό-δεντρου. Στα διάκενα μεταξύ των αποκομμένων βραχόλιθων (αποσπάστηκαν με κάποιο σεισμό ή από τη διάβρωση) είχαν σχηματιστεί μικρά χάσματα (εικ. 13), πλήρη με συμπαγή μάζα από λίθους, χρώματα και κομμάτια θραυσμένων αγγείων, κεραμίδων και άλλων χειροτεχνημάτων. Η ανασυρση αυτού του υλικού ήταν μια εργασία ιδιαίτερα επίπονη και κινδυνώδης. Όμως η συγκομιδή σε διαγνώσιμα όστρακα αγγείων αφενός, και σε ποικίλα μικροαντικείμενα της κοροπλαστικής και της μεταλλοτεχνίας αφετέρου, υπήρξε εντυπωσιακή. Αξίζει να αναφερθεί ότι η ανατολική πετρώδης παρειά έδωσε τα καλύτερα δείγματα κεραμικής από όλα τα σημεία της κορυφής, που, αν και αστρωματογράφητα, μπορούν να χρονολογηθούν και να διαφωτίσουν την αρχαιολογική έρευνα⁷. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η παρουσία χαρακτηριστικής κεραμικής της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, με την οποία τεκμηριώνεται ο χρονικός ορίζοντας της ανίδρυσης του αρχαίου ιερού. Σε μία προδρομική παρουσίαση ευρημάτων από την ανασκαφή έγινε αναφορά στα επικρατέστερα σχήματα και τη γραπτή διακόσμηση γεωμετρικών αγγείων⁸. Η συνεχιζόμενη μελέτη του υλικού και η μερική συγκόλληση και αποκατάσταση κεραμικών είχε ως αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό της συγκεκριμένης κατηγορίας με νέα αξιόλογα παραδείγματα. Ένα από αυτά λογίζεται και το αγγείο της εικόνας 14, συμπληρωμένο από συγκολλώμενα θραύσματα, τα οποία συλλέξαμε στην πετρώδη παρειά. Το σώμα του είναι καλυκτώ και στηρίζεται σε υψηλό κυλινδρικό πόδι, κοίλο εσωτερικά, που καταλήγει σε πλαστικό δακτύλιο στη βάση. Γραπτή διακόσμηση διακρίνεται μόνο εξωτερικά και είναι καθαρά γραμμική, υπογεωμετρική. Εκτός από το ασυνήθιστο σχήμα του, στο κέντρο του πυθμένα έχει κανονική στρογγυλή οπή, διαμέτρου 2,5 εκ., η οποία έχει διανοιχτεί πριν από την όπτηση. Αυτή η τεχνική λεπτομέρεια υποδεικνύει πως πρόκειται για τελετουργικό σκεύος που προοριζονταν εξαρχής για χοές. Η πετρώδης παρειά, εκτός από την αδιαμφισβήτητη χρήση για απορρίψεις άχρηστων αντικειμένων, είναι πολύ πιθανόν να είχε επιλεγεί και ως θέση αναθηματικών προσφορών. Στην υπόθεση αυτή φαίνεται να οδηγούν: α) Ο προσανατολισμός της θέσης και η ιδιομορφία του τοπίου. β) Το γεγονός ότι μετά από την αποψίλωση και την αφαίρεση των επιχώσεων αποκαλύφθηκε να προεξέχει στο επίπεδο του διαζώματος επιμήκης φυσικός βράχος (μήκος 1,30 μ.), ο οποίος δυνατόν να είχε χρησιμοποιηθεί ως θρανίο απόθεσης ανα-

7. Στην πετρώδη παρειά εκτός από τα θραυσμένα αγγεία της γεωμετρικής και της αρχαϊκής περιόδου με γραπτή διακόσμηση (σκύφοι, κρατήρες, αμφορείς, πινάκια κ.ά.) περισυλλέχθηκαν και αρκετά διαγνώσιμα όστρακα αγγείων των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων από υδρίες, μεταλλαφείς καθάρους και πυξίδες, καθώς και όστρακα ανάγλυφων σκύφων από εργαστήρια της Ιωνίας (2^{ου}-1^{ου} αι. π.Χ.). Είναι επίσης σημαντική η παρουσία μεσαιωνικής κεραμικής ανάμεσα στο υλικό που ανασύρθηκε από τα χάσματα των βράχων της πετρώδους παρειάς. Πρόκειται για όστρακα από αγγεία μεσοβυζαντινά ή πρώιμα ενετικά, όπως με διαβεβαίωσε η καθ. κ. Joanita Vroom (Πανεπιστήμιο Leiden), την οποία ευχαριστώ θερμά.

8. Πετρόχειλος 2004, 454-7.

θημάτων (εικ. 15), αφού γύρω του βρέθηκαν, ακέραια, μικρά αγγεία και δύο πήλινα ειδώλια ένθρονης γυναικείας μορφής, πιθανότατα της θεότητας του ιερού στην πρωταρχική χθόνια υπόστασή της. Και, λίγο ψηλότερα στο μέτωπο του βραχώδους όγκου, οριζόντια φυσική βαθιά ρωγμή περιείχε και άλλα ειδώλια, τα οποία δεν είχαν καταπέσει, αλλά είχαν προφανώς σκόπιμα τοποθετηθεί. Ανάλογη λειτουργία στο ίδιο επικλινές σημείο της παρειάς είχε ενδεχομένως έτερος τραπεζοειδής ογκόλιθος, κείμενος σε όρθια θέση. Έχει λεία την εξωτερική επιφάνειά του και οι διαστάσεις του είναι 1.20 μ. το μήκος και περίπου 0,90 μ. το ορατόν ύψος του. Ευρήματα αναθηματικού χαρακτήρα υπήρξαν αρκετά εκατέρωθεν της ορθής πέτρας, από τα οποία μνημονεύονται πήλινο ανάγλυφο γοργόνειο⁹, ένα δεύτερο παρόμοιο ελλίπες, καθώς και χάλκινο ειδώλιο γυμνής ανδρικής μορφής (εικ. 16), που βρέθηκε μαζί με δύο πήλινα θυμιατήρια. Τα θυμιατήρια είναι της ελληνιστικής περιόδου, αλλά το ανδρικό ειδώλιο (ύψους 7 εκ.) ανήκει στα πρώιμα αναθήματα του ιερού. Ως προς τη δομή του σώματος, τα ελαφρά λυγισμένα σκέλη, τον παχύ λαιμό με την πλάγια διάσταση της κεφαλής, και την εμφανική απόδοση του φύλου συγκρίνεται με έργα της γεωμετρικής μεταλλοπλαστικής από την Πελοπόννησο και την Κρήτη.

ΣΤΟ ΠΛΑΤΩΜΑ ΤΗΣ ΚΟΡΥΦΗΣ

Η έρευνα που ξεκίνησε με επιφανειακούς καθαρισμούς του πεδίου από την αυτοφυή βλάστηση και την τμηματική καθαίρεση νεότερων κατασκευών από ξερολιθιά, αρχικά εντόπισε και στη συνέχεια σταδιακά αποκάλυψε τα κτιριακά λείψανα από τέσσερα αρχαία κτίσματα, τα οποία χαρακτηρίστηκαν με τις συμβατικές ονομασίες K1 (εικ. 17, 18), K2 (εικ. 19), K3 (εικ. 21) και K4.

K1: Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στην πλήρη αποκάλυψη μόνης σειράς ορθογωνισμένων παρωλίσθων, η οποία με κατεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ παρακολουθείται σε μήκος 6,50 μ. Ενδείξεις για τη μορφή και τον προορισμό του κτίσματος δεν προέκυψαν προς το παρόν. Σε αντίθεση μάλιστα προς τα υπόλοιπα κτίσματα της κορυφής, όπου αφθονούν τα όστρακα αγγείων και τα κινητά ευρήματα, εδώ η παρουσία τους υπήρξε μηδαμινή. Είναι προφανές ότι η λιθολόγηση δομικών υλικών για την ανοικοδόμηση της παρακείμενης εκκλησίας, άρχισε με τη διαρπαγή των παρωπλίσθων του αρχαίου κτίσματος K1 που συντελέστηκε κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας, οπότε ανεγείρονται πολλές μικρές εκκλησίες εντός και εκτός των μεσαιωνικών οικισμών του νησιού.

K2: Στο ΒΑ μέρος του πλατώματος προς την πλευρά της πετρώδους παρειάς, σε σημείο επίκαιρο επί των βράχων, ήταν μερικώς ορατή ορθογώνια κτιστή κατασκευή μικρών διαστάσεων σε σχήμα Γ. Του βόρειου σκέλους ενσωματωμένου στο φυσικό

9. Για τα πήλινα ανάγλυφα πλακίδια σε σχήμα γοργονικού προσώπειου, βλ. Πετρόχειλος 2014, 165-8.

βράχο διατηρούνται δύο στρώσεις πλακοειδών λίθων, ενώ το ανατολικό έχει κτιστεί από μικρότερες πέτρες και το μήκος του ξεπερνά τα 7,5 μέτρα. Με βάση τα δομικά στοιχεία είναι σαφές ότι δεν πρόκειται για μνημειακή κατασκευή, αλλά τα τοιχάρια οριοθετούν έναν χώρο εναπόθεσης προσφορών, είδος τεμένους, αφιερωμένου προφανώς σε κάποια θεότητα. Κατά την αφαίρεση της επίχωσης αποκαλύφθηκαν στο κέντρο περίπου του κτίσματος επιμήκης λίθος, μήκους 1,40 μ., με ίχνη εξομάλυνσης και έτερος στρογγυλοειδής με επίπεδη λεία επιφάνεια, διαμέτρου 0,34 μ. περίπου. Γύρω από αυτά τα σημεία βρέθηκαν χάλκινοι κρίκοι και δαχτυλίδια, ανάγλυφο πλακίδιο από πηλό με παράσταση γυναικείας θεότητας, κεφαλή τύπου Ταναγραίας και γυναικεία ειδώλια. Στο K2, παρά τη χαμηλή επίχωση, διασώθηκε *in situ* μία προσφορά από μικροαναθήματα¹⁰. Πρόκειται για ένα σύνολο με ιδιαίτερη σημασία, διότι, εκτός των άλλων, παρέχει και ασφαλή ένδειξη για τον χρονικό ορίζοντα λειτουργίας του κτίσματος. Αποκαλύφθηκε σχεδόν σε επαφή με χαμηλό βραχώδες έξαρμα του εδάφους και περιείχε τρία ακέραια μικρά αγγεία (σφαιρικός αρύβαλλος, λάκαινα και κύλικα), μία οφθαλμωτή χάντρα φοινικικού τύπου, χάλκινα δαχτυλίδια, θαλάσσια βότσαλα και ένα πήλινο συμπαγές ειδώλιο κούρου (εικ. 20). Το μικρογραφικό αυτό αφιέρωμα έχει όλα τα τυπολογικά χαρακτηριστικά των σύγχρονων αρχαϊκών λίθινων αγαλμάτων σε φυσικό μέγεθος που ανέθεταν στα πανελλήνια ιερά: μετωπικότητα, γυμνότητα, άκαμπτα σκέλη, βραχίονες, διευθέτηση της κόμης. Μολονότι έργο της μικροπλαστικής, ανήκει στα αγαλμάτια μιας όψεως, καθώς στερείται τη διάσταση του βάθους. Με την εναπόθεση προσφορών συνδέονταν πιθανότατα δύο ισομεγέθεις πλάκες αργιλικού σχιστολίθου. Βρέθηκαν στην αρχική τους θέση πλησίον του ανατολικού τοίχου του κτίσματος και φαίνεται ότι χρησίμευαν ως βάσεις στήριξης αγγείων. Σύμφωνα με τα δεδομένα πρώιμων ιερών άλλων κοντινών περιοχών (κυρίως της Λακωνικής) και σε συνδυασμό με τις ενδείξεις των ευρημάτων μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι προσφορές αυτές απευθύνονταν σε γυναικεία θεότητα που προστάτευε τους ανθρώπους και τη φύση.

K3: Η έρευνα του 2004 επιβεβαίωσε την ύπαρξη μεγάλου οικοδομήματος σε απόσταση λίγων μέτρων από τον βορεινό τοίχο της μικρής εκκλησίας. Στη διαπίστωση αυτή καταλήξαμε μετά την αποκάλυψη της συνέχειας των εξωτερικών τοίχων του, οι οποίοι σε αρκετά σημεία, κυρίως στο νότιο και το δυτικό τμήμα, είχαν καλυφθεί πλήρως από μεταγενέστερες πρόχειρες λιθοκατασκευές (ξερολιθίες). Εννοείται ότι για την καθαίρεση των νεότερων κατασκευών, και προκειμένου να αποκαλυφθεί πλήρως το αρχαίο κτίσμα απαιτήθηκε χρονοβόρα εργασία, ιδιαίτερα κοπιαστική, η οποία άρχισε το 2005 και συνεχίστηκε και κατά τις επόμενες ανασκαφικές περιόδους. Αποτέλεσμα της προσπάθειας αυτής είναι ότι ήλθε στο φως ένα επίμηκες ορθογώνιο οικοδόμημα (*long and narrow building*) με κατεύθυνση από ΒΔ προς ΝΑ, το μεγαλύτερο στο πλάτωμα της κορυφής. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 27 μ. το μήκος (B-N) και 4,60 μ. το πλάτος

10. Σύντομη αναφορά στο εύρημα, βλ. Πετρόχειλος 2009, 543-4 (με φωτογραφία *in situ*).

(Α-Δ). Από τους τέσσερις τοίχους οι δύο πλευρικοί, ανατολικός και δυτικός, σώζονται σε σχετικό ύψος. Στην τοιχοδομία χρησιμοποιήθηκαν αδροπελεκημένοι ασβεστόλιθοι της περιοχής, μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, με χρώμα ως συνδετικό υλικό (εικ. 22). Από το ίδιο υλικό ήταν κτισμένη και η βόρεια στενή πλευρά, όπου σώζεται η θεμελίωση. Στην αντίστοιχη νότια δεν αποκαλύφθηκε τοίχος παρά μόνο μία σειρά ορθογώνιες πώρινες πλάκες, ενσωματωμένες στον βράχο (εικ. 23). Φαίνεται ότι από την πλευρά αυτή γινόταν η είσοδος. Διαπιστώθηκε όμως και δεύτερη πρόσβαση κατά την αποκάλυψη του δυτικού τοίχου, η συνέχεια του οποίου διακόπτεται σε ένα σημείο, και στο κενό του ανοίγματος έχει τοποθετηθεί πώρινο αρχιτεκτονικό μέλος, προερχόμενο από παλαιότερο λατρευτικό οικοδόμημα. Πότε ακριβώς έγινε η επέμβαση αυτή είναι δύσκολο να εξιχνιαστεί. Επισημαίνεται πάντως ότι στο ίδιο σημείο βρέθηκαν πεσμένα εξωτερικά και άλλα πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη (εικ. 24).

Η αφαίρεση της επίχωσης στο εσωτερικό του κτίσματος Κ3 έγινε κατά τετράγωνα (εννέα συνολικά), διαστάσεων 3 X 3 μ., αρχίζοντας από το νότιο τμήμα. Μετά το επιφανειακό εμφανίστηκε σε όλη σχεδόν την έκταση του Κ3 στρώμα χαλαρό από σκουρόχρωμα χρώματα, πέτρες διάσπαρτες και πολυάριθμα μεγάλα και μικρά τεμάχια πήλινων κεραμίδων στέγης. Όταν η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος 0,30-0,40 μ., στο νότιο τμήμα συναντήσαμε την επιφάνεια των βράχων. Στο κεντρικό τμήμα που αντιστοιχεί με τα τετράγωνα 4 έως και 8, μετά από το χαλαρό στρώμα με τις κεραμίδες η επίχωση είχε μεγαλύτερο βάθος και το αμέσως υποκείμενο στρώμα διαφορετική σύσταση. Τα χρώματα έγιναν σκληρότερα, κιτρινωπά και κατά τόπους υπόλευκα, και άρχισαν να αποκαλύπτονται στρώσεις λίθων, εγκάρσιοι τοίχοι, πώρινα μέλη (βάσεις, σπόνδυλοι κιόνων) και πολλά αρχαία αντικείμενα, πήλινα, χάλκινα, σιδηρά, λίθινα κ.ά. Ένα πλήθος από κινητά ευρήματα καταγράφουν συνεχή και αδιάλειπτη λατρευτική χρήση στον περιορισμένο χώρο που καταλαμβάνει αυτή η κατασκευή με αλληπλληλες οικοδομικές φάσεις, από την γεωμετρική εποχή μέχρι την ύστερη ελληνιστική περίοδο, ενώ υπάρχουν και λιγότες ενδείξεις κεραμικών που χρονολογούνται στην ρωμαϊκή εποχή¹¹. Η διαφοροποίηση της επίχωσης στο νότιο τμήμα οφείλεται στα βραχώδη εξάρματα του εδάφους, τα οποία έχουν εξομαλυνθεί. Κοντά σε αυτά αποκαλύφθηκε κτιστό κυκλικό όρυγμα (1 X 0,80 μ.) με τέφρα, μικρά όστρακα και καμένα οστά, θρυμματισμένα (εικ. 25). Από το περιεχόμενό του ξεχωρίζει ένα θραύσμα λακωνικού αγγείου με γραμμική διακόσμηση, καλής ποιότητας και διατήρησης, της κατηγορίας των γεωμετρικών σκύφων του Αμυκλαίου στη Σπάρτη (εικ. 26). Υπολείμματα πυράς (γκρίζα τέφρα) μαζί με κατάλοιπα προσφορών (όστρακα αγγείων και γυναικείο ειδώλιο θεότητας) βρέθηκαν, εξάλλου, και σε άλλο σημείο στο εσωτερικό του κτίσματος σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο και σε άμεση γεινί-

11. Αναφέρω ενδεικτικά δύο συνανήκοντα θραύσματα ρωμαϊκού λύχνου με ερυθρό γάνωμα. Ο πλατύς ώμος διακοσμείται με σειρά ωών και το σωζόμενο τμήμα του δίσκου με τσαμπί σταφύλι. Χρονολογείται στον 2^ο αι. μ.Χ. (εποχή Αδριανού).

αση με τους βράχους. Φαίνεται πως ο συγκεκριμένος χώρος της κορυφής, δηλαδή οι λαξευμένοι φυσικοί βράχοι με κατάλοιπα απανθρακωμένων οργανικών υλών μέσα σε χάσματα και ο κτιστός λάκκος με τις στάχτες αποτελούσαν ίσως πυρήνες λατρείας κατά την πρωιμότερη φάση της λειτουργίας του ιερού (εικ. 27).

Η συνέχιση της ανασκαφής κατέδειξε ότι το στενομέτωπο οικοδόμημα K3 δεν περιέλαβε μόνο τα σημεία πρωταρχικής υπαίθριας λατρείας, αλλά κάτω από τους μακρούς πλευρικούς τοίχους και τις επιχώσεις έκλεισε πολλές και σημαντικές αρχαιολογικές μαρτυρίες. Στο τετράγωνο 4, μετά την αφαίρεση του χαλαρού στρώματος με τις κεραμίδες, άρχισε η αποκάλυψη πώρινου κυβόλιθου που σώζεται κατά χώραν στον κεντρικό άξονα του κτιρίου. Παράλληλα εμφανίστηκαν οι πέτρες παλαιότερης ίσως λιθοσειράς κατά μήκος της θεμελίωσης του δυτικού τοίχου, η οποία προεξέχει κατά 0.40-0.45 μ. και παρακολουθείται σε απόσταση 14 μ. περίπου. Ο πώρινος κυβόλιθος δεν έχει σωθεί ολόκληρος, παρά μόνο ένα τμήμα τραπεζοειδές, διαστάσεων 0,50 X 0,40 μ. Στην ανώτερη επιφάνειά του δύο υπερυψωμένες ευθύγραμμες ταινίες ορίζουν, εν είδει πλαισίου, ορθογώνια ρηχή βάθυνση. Διαμόρφωση παρόμοια απαντά στις λατρευτικές τράπεζες. Όμως η αποσπασματική διατήρηση του μνημείου και η έλλειψη σχετικής μαρτυρίας δυσχεραίνει την ταύτισή του. Παραμένει ωστόσο ισχυρή η εντύπωση της σύνδεσής του με τη λατρευτική πρακτική λόγω των πολλών χαρακτηριστικών αντικειμένων που βρέθηκαν γύρω από αυτόν σε δύο επάλληλες στρώσεις σκληρής επιχώσης: στην ανώτερη πήλινα αγγεία, και στην κατώτερη στρώση πολλά κοσμήματα χάλκινα, βότσαλα θαλάσσης, κέρατα αιγοειδούς, θρυμματισμένα οστά και όστρακα ανάμικτα.

Αγγεία που δεν είναι μικρογραφικά βρέθηκαν μπροστά από την κατώτερη σειρά των αργών λίθων του δυτικού τοίχου (εικ. 28), και μάλιστα δύο από αυτά, παρά το μικρό βάθος της επιχώσης, διασώθηκαν σχεδόν ακέραια: μία λήκυθος με σφαιρικό σώμα, ολόβαφη, ύψους 0,20 μ., και μία υδρία, ακόσμητη, ύψους 0,15 μ. Ένα τρίτο αγγείο από το ίδιο επίπεδο δεν σώθηκε ακέραιο. Έχει σχήμα αλαβαστροειδές και ασυνήθιστη διακόσμηση με ανάγλυφο επίθετο φίδι, στοιχείο που υποδηλώνει τελετουργική χρήση.

Όταν κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο 2009 επεκτείναμε την διερεύνηση του τετραγώνου, αφαιρώντας τον μάρτυρα, αποκαλύφθηκε στρώση από πλακοειδείς πέτρες μεσαίου μεγέθους σε επίπεδο χρήσης (εικ. 29). Στο μέσον της σειράς ξεχωρίζει κυκλοτερής λίθος διαμέτρου 0,40 μ., το δε πάχος της στρώσης φθάνει τα 0,25 μ. περίπου. Επί των πλακοειδών λίθων και σε επαφή με την παρειά του ανατολικού τοίχου του κτίσματος πατούσε τετράγωνη βάση από πωρόλιθο με κεντρικό τόρμο στην άνω επιφάνεια, προφανώς για την ένθεση αναθήματος¹² (εικ. 30). Στην όψη της πώρινης βάσης είναι χαραγμένη δίστιχη επιγραφή, όπου μνημονεύεται η θεότητα στην οποία έγινε η ανάθεση. Έντονη διάβρωση του λίθου στην αρχή του πρώτου στίχου καθιστά δυσανάγνωστο το όνομα του αναθέτη που ακολουθείται από τις λέξεις: *Αθαναίαι ανέθηκε*.

12. Γύρω από τη βάση βρέθηκαν δύο μακρόστενα βότσαλα θαλάσσης, μήκους 0,045 και 0,037 μ., ένας ακέραιος κωδωνίσκος χάλκινος, τμήματα γυναικείων ειδωλίων, άωτο κύπελλο και χάλκινο νόμισμα.

Άλλες ανασκαφικές μαρτυρίες αφορούν κάποια διάσπαρτα πώρινα αρχιτεκτονικά, όχι ασήμαντα, που καταχώσθηκαν ή εντοιχίστηκαν σε δεύτερη χρήση. Στο βόρειο τμήμα του Κ3 δύο εγκάρσιοι διαχωριστικοί τοίχοι από ακανόνιστες μεγάλες πέτρες εδράζονταν επάνω σε λαξευτούς παρόλιθους, ενώ στον ενδιάμεσο χώρο, μήκους περίπου 6 μ., αποκαλύφθηκαν στην αρχική τους θέση δύο ισομεγέθεις πώρινες βάσεις, σχήματος τετραγώνου πλευράς 0,40 μ., τοποθετημένες κατά τον κεντρικό άξονα του κτιρίου. Ο προορισμός τους δεν έχει πιστοποιηθεί, φαίνεται όμως πιθανό να στήριζαν κίονες. Ένας πώρινος κίονας βρέθηκε πεσμένος σε επαφή σχεδόν με την μία λίθινη βάση, και ένας δεύτερος, παρόμοιος, αποκαλύφθηκε ανάμεσα σε άλλα ετερόκλητα πώρινα μέλη στο διπλανό τετράγωνο 8 κατά την επόμενη ανασκαφική περίοδο. Πρόκειται για αποτμήματα δωρικών κίωνων με ραβδώσεις, σωζόμενου ύψους 0,60 μ. και 0,66 μ. αντίστοιχα, και διαμέτρου 0,30 μ. Εκτός από τις τετράγωνες λίθινες βάσεις στον ίδιο χώρο, παραπλεύρως αυτών, ήλθε στο φως φυσικός βράχος επιμήκης. Ο βραχόλιθος που φθάνει σε μήκος 1,80 μ., και προεξέχει από την παρειά του ανατολικού τοίχου, είναι λαξευμένος στην κατακόρυφη όψη του. Το γεγονός ότι έχει συμπεριληφθεί στο λατρευτικό οικοδόμημα δηλώνει τη σκόπιμη διατήρησή του (εικ. 31). Παρότι η ανώτερη στενή επιφάνειά του εμφανίζεται σχετικά ανώμαλη - έτσι τουλάχιστον φαίνεται στην παρούσα φάση - δεν αποκλείεται ωστόσο να είχε χρησιμεύσει ως έδρανο για την τοποθέτηση προσφορών και αφιερωμάτων (*votive bench*). Την ταύτιση αυτή κάνει πιθανή η ανεύρεση πήλινων ειδωλίων και μικρών αγγείων στο διάκενο και μπροστά από το βραχώδες θρανίο, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και ακέρια. Μνημονεύω ενδεικτικά έναν ακέριο αρχαϊκό σφαιρικό αρύβαλλο, ολόβαφο, ύψους 0,065 μ., έναν δακτυλιόσχημο του 7^{ου} αι. π.Χ., και τα θραύσματα πρωτοκορινθιακής κοτυλίσκης. Αναφορικά με τον προορισμό και την προέλευση των δωρικών κίωνων που βρέθηκαν διάσπαρτοι σε διαφορετικά σημεία του πλατώματος απαιτούνται περισσότερα αντικειμενικά δεδομένα, γιατί μπορεί να ανήκουν σε κάποιο αρχιτεκτόνημα, δεν αποκλείεται όμως και η χρήση τους ως βάσεις αναθημάτων. Στην κατηγορία αυτή συγκαταλέγεται, πιθανότατα, πώρινη στήλη ύψους 1,27 μ., που βρέθηκε πεσμένη κοντά σε ορθογώνιο κυβόλιθο, κατά μήκος εγκάρσιου διαχωριστικού τοίχου (εικ. 32). Πρόκειται για πρισματική στήλη με διευρυνόμενη βάση τετραγώνης διατομής που στον κορμό διαμορφώνεται σε οκτάγωνη με οκτώ ανισοπλατείς, αλλά συμμετρικές πλευρές. Το σχήμα και η λαξευμένη βάθυνση στη άνω απόληξή της παραπέμπουν σε πεσσόσχημο βάθρο αναθήματος. Ίσως δεν αποτελεί τυχαία σύμπτωση ότι στο ίδιο τετράγωνο είχε τοποθετηθεί ως κοινός λίθος θραύσμα αγάλματος από λευκό μάρμαρο που σώζει τμήμα πλίνθου και το κάτω μέρος πτυχωτού ενδύματος, ενώ σε μικρή απόσταση βρέθηκε ακόμη ένα γλυπτό, εξίσου σημαντικό. Πρόκειται για μεγάλο τμήμα αριστερού χεριού με τον πήχυ και τον καρπό, ελλιπές κατά τα δάκτυλα (εικ. 33). Τα εν λόγω θραύσματα είναι από τα ελάχιστα αναθήματα μαρμαρογλυπτικής που βρέθηκαν στον χώρο του αρχαίου ιερού. Κατά την επέκταση της ανασκαφικής έρευνας στο τετράγωνο 9, που

αντιστοιχεί με το βορεινό πέρας του οικοδομήματος, διαπιστώθηκε μικρός ορθογώνιος χώρος, εσωτερικών διαστάσεων περίπου 2,50 X 3 μ., ο οποίος διαχωρίζεται με χαμηλό εγκάρσιο τοιχάριο από αργούς λίθους. Στη βάση του χαμηλού τοίχου και σε επαφή με το μέτωπό του προς το εσωτερικό του Κ3 αποκαλύφθηκαν παρόπλινθοι τοποθετημένοι σε εξισωτικό γέμισμα, προερχόμενοι από προγενέστερη κατασκευή. Ο αρχικός προορισμός τους παραμένει αδιευκρίνιστος. Έχει όμως ιδιαίτερη σημασία και αξίζει να σχολιαστεί το γεγονός ότι η επίχωση σε όλο της το βάθος, από το ανώτερο καστανού χρώματος χαλαρό στρώμα έως και το κατώτερο σκληρό, αργιλώδους υφής, περιείχε πολλά σημαντικά αναθήματα, κυρίως κοσμήματα. Αναφέρονται ψήφοι περιδεραιών διαφόρων σχημάτων από κίτρινη υαλόμαζα, φαγεντιανή, ήλεκτρον (κεχριμπάρι), αμέθυστο, καθώς και δύο ακέραια περιάπτα: το ένα από φαγεντιανή, οκτώσχημο με εγχάρακτο σχέδιο στη μία όψη, και το άλλο από πράσινο στεατίτη σε σχήμα κωδίας μήκωνος. Η επίχωση περιείχε και μεταλλικά κοσμήματα, τα συνήθη χάλκινα και δύο ακέραια χρυσά: έναν ταινιωτό κρίκο και μία ψήφο αμφικωνική. Αναφέρεται επίσης το κέλυφος αυγού στρουθοκαμήλου, ένα αντικείμενο με συμβολικό χαρακτήρα που ανέθεταν σε ιερά των νησιών του Αιγαίου. Η εντυπωσιακή συγκέντρωση μικροαντικειμένων στο ακραίο τμήμα του οικοδομήματος υπενθυμίζει την εσωτερική διαρρύθμιση ανάλογων λατρευτικών οικοδομημάτων, όπου ξεχώριζαν ένα μικρό δωμάτιο για τη φύλαξη των πολύτιμων αναθημάτων.

Όλες οι ενδείξεις από τα κινητά ευρήματα που ανάγονται στην αρχαϊκή περίοδο, εκτός από τις κεραμίδες οι οποίες προέρχονται από μεταγενέστερη κεράμωση στέγης, συντείνουν στην άποψη ότι στη θέση του Κ3 προϋπήρχε ορθογώνιος οίκος ή παρόμοιο λατρευτικό κτίσμα, όπως στα περισσότερα πρώιμα ελληνικά ιερά. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται ασφαλώς από την ανεύρεση πήλινων θραυσμάτων αρχιτεκτονικού διακόσμου. Πρόκειται για τα θραύσματα δισκοειδών ακρωτηρίων από την κεράμωση ναού των αρχαϊκών χρόνων (εικ. 34). Επειδή η διάμετρός τους ποικίλλει αυτό σημαίνει ότι κάποια δεν συνανήκουν. Όλα φέρουν στην κύρια όψη ανάγλυφες κυκλικές ζώνες, ενώ τα μεγαλύτερα σώζουν στην περιφέρεια και οδοντωτά τρίγωνα. Η γραπτή διακόσμηση περιλαμβάνει συνεχή όρθια φύλλα (*φυλλοστοιχία* κατά τη διατύπωση του Κ. Ρωμαίου) και φολιδωτό κόσμημα, που αποδίδονται με χάραξη και τονίζονται με έντονα χρώματα. Παρά τη φθορά της αρχικής επιφάνειας των θραυσμάτων, στα μεγαλύτερα από αυτά διακρίνονται κατά τόπους ίχνη μελανού, ερυθρού και λευκού.

ΚΕΡΑΜΙΔΕΣ

Σε όλη την έκταση που ερευνήσαμε ανασκαφικά, τόσο στο πλάτωμα όσο και στα πρανή βρέθηκαν διάσπαρτα άφθονα τεμάχια πήλινων κεραμίδων. Είναι σαφές ότι προέρχονται από την κεράμωση οικοδομήματος, αλλά ο υπερβολικός όγκος οδηγεί στη σκέψη

μήπως ένα μέρος αυτού του υλικού είχε παράλληλα και άλλες χρήσεις¹³. Η παρουσία κεραμίδων στέγης υπήρξε ιδιαίτερα έντονη σε όλη την έκταση του Κ3, άμεσα αισθητή μετά την αφαίρεση του επιφανειακού. Ανάμεσα σε διαφορετικά είδη κεράμων κυριαρχούν τα θραύσματα στρωτήρων και καλυπτήρων λακωνικού τύπου, μελανόβαφα ή ερυθρόβαφα εξαιρετικής ποιότητας. Από το πλήθος των θραυσμάτων συγκροτήθηκαν μόνο τμήματα, αλλά οι αρχικές διαστάσεις των κεράμων δεν είναι εξακριβωμένες. Μόνο ένας κορυφαίος καλυπτήρας (ridge-tile) με ημικυκλικά ανοίγματα στα πλάγια, ελλιπώς συμπληρωμένος κατά το πλάτος, δίνει ακριβές μήκος 0,83 μ. (εικ. 35). Το 2002 εντοπίσαμε για πρώτη φορά και θραύσματα ενσφράγιστα με την επιγραφή *ΙΕΡΟΙ*. Βρέθηκαν αρκετά δείγματα επιγραφών αυτής της κατηγορίας, που με βάση το σχήμα των γραμμάτων φαίνεται να ανήκουν στην ελληνιστική εποχή (εικ. 36). Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η ομάδα των κεραμίδων που φέρουν την κρατική σφραγίδα *ΔΑΜΟΣΙΟΙ*, της οποίας βρέθηκαν λιγότερα δείγματα. Είναι ιδιαίτερα σημαντικές οι επιγραφικές μαρτυρίες των κεραμίδων, διότι τεκμηριώνουν την ιερότητα του οικοδομήματος και τον δημόσιο χαρακτήρα του. Από τον ίδιο χώρο του Κ3 προέρχονται και θραύσματα ενσφράγιστα, στα οποία διασώζονται οι τύποι *ΙΕΡΟΚ* και *ΔΑΜΟΚΙΟΙ*, με τα γράμματα έψιλον και σίγμα σε μηνοειδή μορφή. Αυτά τα δείγματα ανήκουν ασφαλώς σε εργασίες της τελευταίας περιόδου λειτουργίας του ιερού. Και παρότι είναι λιγοστές οι ενδείξεις της κεραμικής για την αδιάκοπη λειτουργία του στα χρόνια του Αυγούστου και μετά, η μαρτυρία των κεραμίδων δείχνει παράταση της λατρευτικής δραστηριότητας.

Κ4: Παραπλεύρως του κατεξοχήν λατρευτικού οικοδομήματος Κ3 αποκαλύφθηκε, σχεδόν επιφανειακά, μικρό ορθογώνιο κτίσμα, του οποίου σώζονται δύο τοίχοι της θεμελίωσης. Στο εσωτερικό σώθηκε κυκλική πλάκα, ασβεστολιθική, διαμέτρου 0,40 μ., περιμετρικά περιτετμημένη. Οι παρόμοιοι σχήματος και κατεργασίας κυκλοτερείς πλάκες ερμηνεύονται συνήθως ως βάσεις κιόνων, αλλά επειδή η επίχωση ήταν ιδιαίτερα ισχνή και δεν απέδωσε παρά ελάχιστα ευρήματα, η χρήση του κτιρίου δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί. Σημειώτέον ότι κατά τον επιφανειακό καθαρισμό του χώρου από την αυτοφυή βλάστηση βρέθηκαν δύο χάλκινα νομίσματα του 17^{ου} αιώνα: ένα σολδίνιο του 1615 και ένα νόμισμα του 1650 (*fides publica*). Οι δύο αυτές νομισματικές μαρτυρίες που συνδέονται με το πέρασμα των Ενετών από το νησί υποδηλώνουν κάποια άγνωστη δραστηριότητα στην κορυφή του Παλιόκαστρου με ό,τι αυτό συνεπάγεται για τις αρχαιότητες της περιοχής.

Από τα αρχαία αντικείμενα που περισυλλέχθηκαν στο Κ4 ξεχωρίζει ένας νησιωτικός αμυγδαλόσχημος σφραγιδόλιθος από στεατίτη. Το πολύτιμο κόσμημα έχει οριζόντια διάτρηση και φέρει στη μία όψη έγγλυφη παράσταση (εικ. 37). Απεικονίζεται πτερωτό άλογο σε ορμητική κίνηση προς τα δεξιά με ανασηκωμένα τα μπροστινά

13. Είναι γνωστό από τις ανασκαφικές μαρτυρίες άλλων περιοχών ότι οι κεραμίδες είχαν πολλές χρήσεις. Μία από αυτές αναφέρει ότι στο λατρευτικό σπήλαιο της Πεντέλης επάνω σε κεραμίδες έθεταν ή έκαigan προσφορές.

σκέλη. Με βαθιές χαράξεις έχουν αποδοθεί το δρεπανωτό φτερό, η χαίτη και τα πλευρά του ζώου. Το κενό συμπληρώνεται με κλαδί, συνηθισμένο θέμα στη νησιωτική σφραγιστογραφία. Χρονολογείται τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ.

Πιστοποιείται λοιπόν με αναθηματική επί λίθου επιγραφή ότι το πρώιμο ιερό που εντοπίσαμε το 1998 στην κορυφή του Παλιόκαστρου ανήκει στη θεά Αθηνά. Οι Κυθήριοι ως Δωριείς, ίδρυσαν ιερό στην κορυφή πάνω από την πόλη τους, όπως αφιέρωναν ιερά στην κατεχοχήν δωρική θεότητα των ακροπόλεων οι κάτοικοι πολλών οικιστικών κέντρων του αρχαίου κόσμου, για να συμβάλλει με τις πολεμικές αρετές της στην ασφάλεια και την ευημερία των πολιτών. Από τα πολυάριθμα ιερά που διέθετε στην κοντινή Πελοπόννησο αναφέρω ενδεικτικά εκείνα της Αθηνάς Πολιάδος στο Άργος και της Χαλκιοίκου στη Σπάρτη, επειδή οι δύο αυτές πόλεις-κράτη συνδέθηκαν ιστορικά με τα Κύθηρα. Την επέκταση της κυριαρχίας των Αργείων στο νησί των Κυθήρων και την εν συνεχεία υπαγωγή του στο κράτος των Σπαρτιατών που αναφέρουν ρητά οι γραπτές πηγές (Ηρόδοτος I,82 και Θουκυδίδης IV,53,2) επιβεβαιώνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα. Η θεά λατρευόταν αρχικά ως πότνια (=δέσποινα) με τη χθόνια υπόστασή της, και στη συνέχεια από την κλασική εποχή και με την πολεμική ιδιότητά της. Γι'αυτό και οι απεικονίσεις της παρουσιάζουν ποικιλία εικονογραφικών τύπων, όπως δηλώνουν τα ειδώλια. Στα πρωιμότερα της αρχαϊκής περιόδου η θεά παριστάνεται καθιστή σε θρόνο, ως σεβαστή δέσποινα, ή αποδίδεται σε μορφή ντυμένου ξόανου, χωρίς δήλωση ανατομικών λεπτομερειών. Ένα αποσπασματικά σωζόμενο καθιστό γυναικείο ειδώλιο με σανιδόμορφο κορμό από τον αποθέτη της πετρώδους παρειάς, ίσως παριστάνει λατρευτικό άγαλμα στην πρώτη του μορφή¹⁴. Μεταγενέστερες δημιουργίες των κλασικών χρόνων αποδίδουν τη θεά ως Πρόμαχο, δηλαδή με πολεμική εξάρτυση. Αναφέρονται χαρακτηριστικά δείγματα αυτής της κατηγορίας που βρέθηκαν στο ιερό του Παλιόκαστρου και είναι δύο πήλινα ειδώλια πεπλοφόρου κόρης με ασπίδα, ελλιπώς σωζόμενα, και μία χάλκινη Αθηνά του πρώιμου 5^{ου} αι. π.Χ. (εικ. 38), ένα από τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής. Το σχεδόν ακέραιο αγαλματίδιο βρέθηκε το 2009 στον χώρο του ιερού δυτικά της εκκλησίας. Η θεά παριστάνεται μετωπική στον τύπο της Προμάχου και υποθέτουμε με βάση παράλληλα έργα του αυστηρού ρυθμού ότι θα κρατούσε το δόρυ και την ασπίδα της. Φορεί δωρικό πέπλο με βραχύ απόπτυγμα και κάθετες πτυχές. Στην κεφαλή φέρει κράνος αττικού τύπου με λοφίο και ανασηκωμένες τις παραγναθίδες.

Οι διαφορετικές υποστάσεις της Αθηνάς αντικατοπτρίζονται στην ποικιλία των αφιερωμάτων (εικ. 39), που προσκόμιζαν οι προσκυνητές στο ορεινό ιερό της. Η παρουσία αγγείων με οπή στον πυθμένα που προορίζονταν για χοές, η εναπόθεση προσφορών μέσα σε φυσικές ρωγμές των βράχων, τα πήλινα πλακίδια με ομοιώματα φιδιών και τα υποκατάστατα αυτών (περίτμητες βάσεις αγγείων με ανάγλυφη σπείρα), ακόμη και τα ειδώλια αλόγων αποτελούν ενδείξεις χθόνιας λατρείας. Ενώ τα γοργόνεια, οι

14. Πετρόχειλος 2007, 298, εικ. 11 α-β.

ασπίδες, οι κωδωνίσκοι και προπάντων τα αντικείμενα από χαλκό, το μέταλλο που έχει ιδιαίτερο συμβολισμό στη λατρεία της θεάς, συνδέονται με την πολεμική ιδιότητά της. Επειδή κατά μίαν έννοια χαλκός σημαίνει τα όπλα και αυτήν ακριβώς την ιδιαίτερη σχέση αντανακλά ο μύθος της γέννησής της: η αμήτωρ θεά δεν γεννήθηκε απλώς από την κορυφή (=κεφαλή) του Δία-πατέρα της, αλλά γεννήθηκε πάνοπλη. Στις αναθέσεις όπλων που βρέθηκαν στην ανασκαφή περιλαμβάνονται σιδερένιες αιχμές δοράτων, εγχειρίδια και χάλκινη αιχμή βέλους. Αυτά ως προς την πρόμαχο. Υπάρχουν όμως και αφιερώματα που αφορούν στην άλλη όψη της Αθηνάς, την ειρηνική, την προστάτρια των τεχνιτών και των γυναικείων έργων που αυτή δίδαξε στους ανθρώπους με τη σοφία της, όπως πίστευαν οι αρχαίοι Έλληνες. Γι'αυτό μαζί με τα πολυάριθμα χάλκινα κοσμήματα βρέθηκαν και ευτελούς αξίας γυναικεία δώρα, πυραμιδόσχημες αγνύθες, πηνία, και πήλινα σφοντύλια. Η παρουσία αντικειμένων με ξενική προέλευση, κυρίως κοσμημάτων από φαγεντιανή, κεχριμπάρι, ορεία κρύσταλλο, σάρδιο και αμέθυστο, δείχνουν τις επαφές των Κυθηρίων ναυτικών με τους λαούς της θάλασσας, αλλά και τη σημασία του νησιού ως σταθμού των εμπορικών πλοίων, «των από Αιγύπτου και Λιβύης ολκάδων» κατά την έκφραση του Θουκυδίδη.

Η ανασκαφή στο Παλιόκαστρο των Κυθήρων (εικ. 40), την κατεξοχήν αρχαία θέση του νησιού, η οποία διεξήχθη την περίοδο 1999-2010, με χρηματοδότηση από το κονδύλιο ανασκαφών του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων¹⁵ είχε αίσιον αποτέλεσμα την ανακάλυψη άγνωστου ιερού των ιστορικών χρόνων, που δεν μνημονεύεται από τους αρχαίους συγγραφείς, την ταύτιση της λατρευόμενης θεότητας με ασφαλή και αδι-άψευστη επιγραφική μαρτυρία, και τον εμπλουτισμό των αρχαιολογικών δεδομένων με πολυάριθμα κινητά ευρήματα, θησαυρούς γνώσης για την ιστορία του τόπου. Και ανάμεσα στα άλλα έδωσε τα πρώτα και μοναδικά ως τώρα τεκμήρια για τα Κύθηρα της γεωμετρικής εποχής. Ένα πολύ μικρό μέρος από τα ευρήματα της ανασκαφής εκτίθεται με την φροντίδα της ΚΣΤ' ΕΠΚΑ σε χωριστή προθήκη του νεοσύστατου Αρχαιολογικού Μουσείου Κυθήρων (εικ. 41), που εγκαινιάστηκε προ διετίας, τον Μάιο του 2016.

15. Στην ανασκαφή πήραν μέρος ομάδες φοιτητών της Αρχαιολογίας από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, οι οποίοι εργάστηκαν με συνέπεια, παρά τις ελλείψεις και τις δυσκολίες της πρόσβασης στον χώρο της ανασκαφής, καθώς η ανάβαση στην βραχώδη κορυφή του Παλιόκαστρου γίνεται από μία ατραπό και απαιτεί πεζοπορία κοπιαστική. Περισσότερες από μία φορές συμμετείχαν οι φοιτητές και φοιτήτριες Νεκτάριος Γιούτσος, Παρασκευή Δερβένη, Τζούλια Καλπακλή, Κασσιανή, Καραθανάση, Χρήστος Κλείτσας, Φωτεινή Κωστάκου, Στέλιος Νομικός, Βασιλική Παγώνα, Ανθή Πουρπουλάκη και Μαρία Τσόδουλου. Για τη συντήρηση ευρημάτων ήλθαν στα Κύθηρα και εργάστηκαν οι συντηρήτριες Νεφέλη Θεοχάρους (χάλκινα) και Μιράντα Μουστουχά (κεραμική). Συγκολλήσεις αγγείων και πηλίνων αντικειμένων έγιναν επίσης από τους Κ. Βασιλειάδη και Μ. Βενάκη. Αποτυπώσεις οικοδομικών καταλοίπων και αρχιτεκτονικών μελών έκανε η αρχιτέκτων Ε. Μπούσδρα, ενώ τα σχέδια πολλών αντικειμένων εκπονήθηκαν από τους Ι. Διαμαντόπουλο και Γ. Νάκα. Την τοπογραφική αποτύπωση της ανασκαφής σε κλίμακα 1:100 ανέλαβε ο τοπογράφος-μηχανικός Γ.Ν. Μακρής, καθηγητής ΕΜΠ, με τους συνεργάτες του Α. Αργυρίου και Δ. Αναγνωστοπούλου. Τον Οκτώβριο 2009 πραγματοποιήθηκε αεροφωτογράφιση της ανασκαφής από το συνεργείο του Κ. Ξενικάκη. Προς όλους εκφράζω θερμές ευχαριστίες για την αποδοτική συνεργασία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

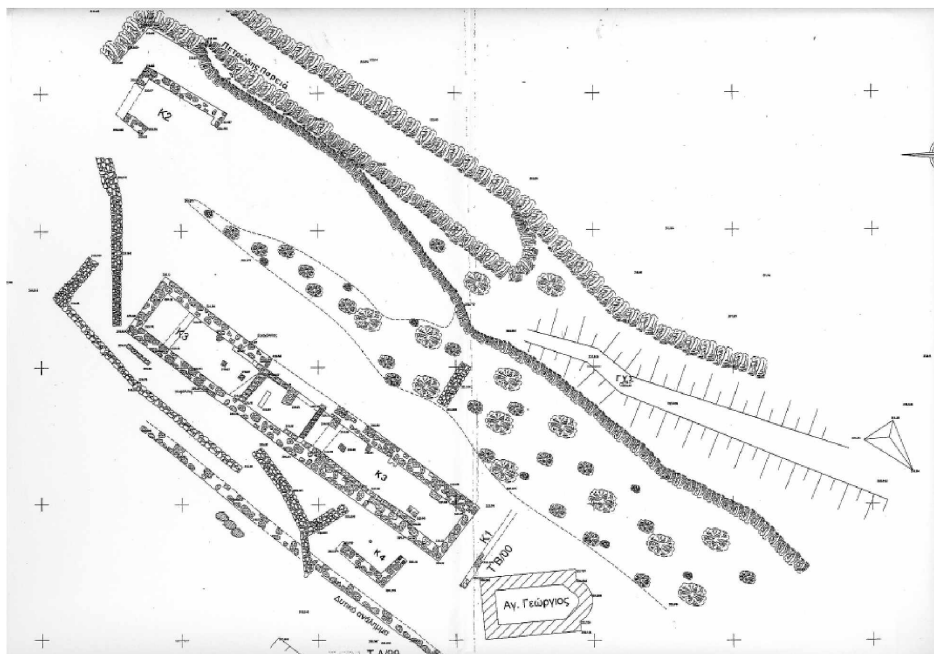
- Πετρόχειλος 1993: Ι.Ε. Πετρόχειλος, «Επιφανειακή έρευνα στο Παλιόκαστρο Κυθήρων», *ΠΑΕ* 1993, 154-61.
- Πετρόχειλος 2003: Ι.Ε. Πετρόχειλος, «Αρχαίο ιερό στο Παλιόκαστρο», στο Α. Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη (επιμ.), *Κύθηρα: Μύθος και Πραγματικότητα. Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Κυθηραϊκών Μελετών, Κύθηρα 20-24 Σεπτεμβρίου 2000*, Κύθηρα 2003, 77-89.
- Πετρόχειλος 2004: Ι.Ε. Πετρόχειλος, «Παλιόκαστρο Κυθήρων: Γεωμετρικά και Αρχαϊκά», στο Ν. Σταμπολίδης και Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Ρόδος 2004, 453-60.
- Πετρόχειλος 2007: Ι.Ε. Πετρόχειλος, «Αναθήματα του ιερού στο Παλιόκαστρο Κυθήρων», στο Ε. Κονσολάκη-Γιαννοπούλου (επιμ.), *Έπαθλον. Αρχαιολογικό Συνέδριο προς τιμήν του Αδώνιδος Κ. Κύρου, Πόρος, 7-9 Ιουνίου 2002*, Αθήνα 2007, 295-306.
- Πετρόχειλος 2009: Ι.Ε. Πετρόχειλος, «Παλιόκαστρο Κυθήρων: ^ες αρχαιολογικές μαρτυρίες», στο Β. Βασιλοπούλου και Σ. Κατσαρού-Τζεβελέκη (επιμ.), *Από τα Μεσόγεια στον Αργοσαρωνικό, Β' ΕΠΚΑ. Το έργο μΜς δεκαετίας, 1994-2003, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 18-20 Δεκεμβρίου 2003*, Αθήνα 2009, 537-48.
- Πετρόχειλος 2014: Ι.Ε. Πετρόχειλος, «Πήλινα ανάγλυφα από τα Κύθηρα», στο Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Κοροπλαστική και μικροτεχνία στον αιγαιακό χώρο από τους γεωμετρικούς χρόνους έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, Διεθνές Συνέδριο στη μνήμη της Ηούς Ζερβουδάκη, Ρόδος, 26-29 Νοεμβρίου 2009*, Αθήνα 2014, τόμος II, 163-8.

Εικ. 1. Το πλάτωμα της κορυφής πριν την έναρξη των εργασιών.

Εικ. 2. Οι πρώτες εργασίες (1998).

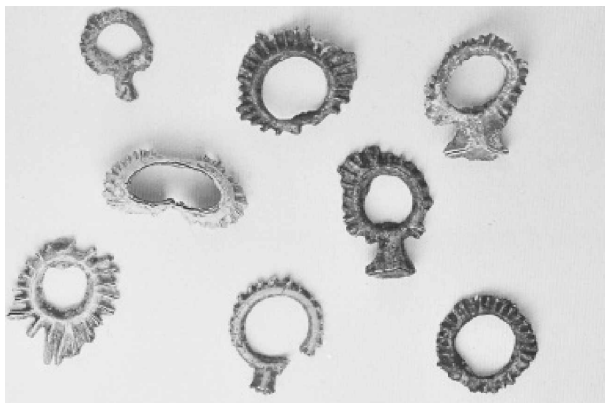
Εικ. 3. Γενική κάτοψη του ιερού (τοπογράφηση Γεώργιος Ν. Μακρής).

Εικ. 4. Άποψη ανδρήρου από ΒΔ (1999).

Εικ. 5. Χάλκινη πόρπη.

Εικ. 6. Μολύβδινοι ακτινωτοί στέφανοι.

Εικ. 7. Μολύβδινο πλακίδιο
Πότνιας.

Εικ. 8. Ψήφος με αιγυπτιακά σύμβολα. Εικ. 9. Λάκκος - αποθέτης με τεμάχια κεράμων.

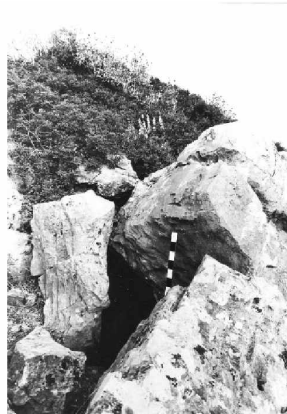

Εικ. 10. Πήλινη γυναικεία προτομή.

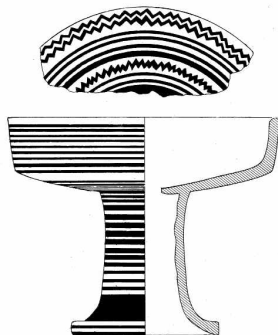
Εικ. 11. Κεφαλή πήλινου
ανδρικού ειδωλίου.

Εικ. 12. Πετρώδης παρειά. Άποψη από ΒΑ.

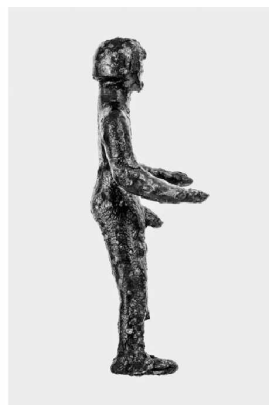
Εικ. 13. Πετρώδης παρειά.
Χάσμα Β.

Εικ. 14. Λεπτομέρεια της κάτω επιφάνειας και τομή του αγγείου Π176 (σχ. Ι. Διαμαντόπουλου).

Εικ. 15. Πετρώδης παρειά. Αποκάλυψη φυσικού βράχου.

Εικ. 16. Χάλκινο ανδρικό
ειδώλιο.

Εικ. 17. Κτίσμα Κ1.
Πώρινη θεμελίωση.

Εικ. 18. Κτίσμα Κ1. Τμήμα
πώρινης θεμελίωσης.

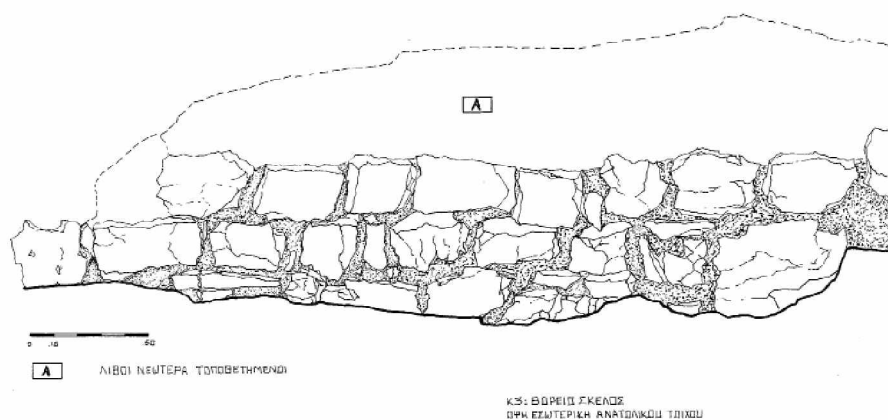
Εικ. 19. Κτίσμα Κ2. 'Αποψη από ΒΔ.

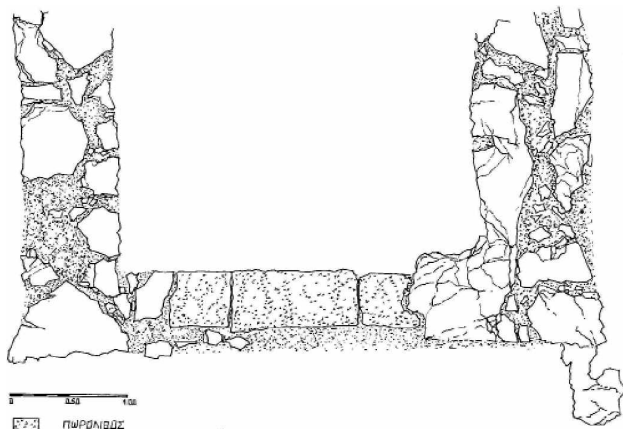
Εικ. 20. Δαίδαλικό ειδώλιο
-πλακίδιο κούρου.

Εικ. 21. Κτίσμα Κ3 (αεροφωτογραφία Κώστας Ξενικάκης).

Εικ. 22. Κτίσμα Κ3. Τμήμα εσωτ. όψης ανατολικού τοίχου (σχ. Ελ. Μπούσδρα).

Εικ. 23. Κτίσμα Κ3. Κάτοψη νότιας στενής πλευράς (σχ. Ελ. Μπούσδρα).

Εικ. 24. Κτίσμα Κ3. Πώρινα αρχιτεκτονικά μέλη.

Εικ. 26. Όστρακο λακωνικού αγγείου από το Κ3.

Εικ. 25. Κτίσμα Κ3 (νότιο). Λάκκος με τέφρα.

Εικ. 27. Βράχοι με χάσματα στο Κ3 (αριστερά υπολείμματα τέφρας).

Εικ. 28. Κτίσμα Κ3. Πώρινος κυβόλιθος και αγγεία κατά χώραν (λήψη 2008).

Εικ. 29. Κτίσμα Κ3. Στρώση λίθων (λήψη από νότια 2009).

Εικ. 30. Κτίσμα Κ3. Η πρώινη ενεπίγραφη βάση αναθήματος όπως βρέθηκε.

Εικ. 31. Κτίσμα Κ3. Βράχος- έδρανο για απόθεση προσφορών.

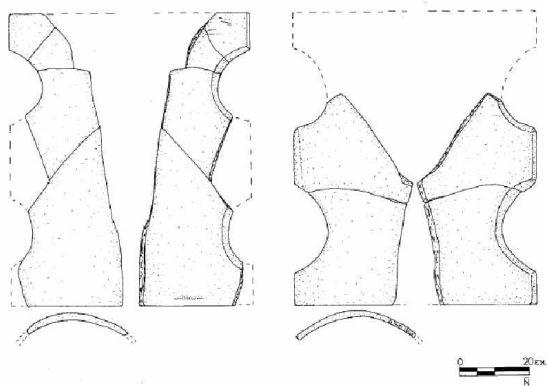
Εικ. 32. Πρώιμη στήλη στο εσωτερικό του Κ3.

Εικ. 33. Μαρμάρινο χέρι.

Εικ. 34. Θραύσμα πήλινου ακρωτηρίου.

Εικ. 35. Λακωνικές κορυφαίες κεραμίδες (σχ. Γ. Νάκα).

Εικ. 36. Θραύσματα ενσφράγιστων κεραμίδων. Εικ. 37. Νησιωτικός σφραγιδόλιθος από στεατίτη.

Εικ. 38. Χάλκινο ειδώλιο Αθηνάς (Μουσείο Κυθήρων αρ. 1507).

Εικ. 39. Πήλινα αναθήματα στην Αθηνά.

Εικ. 40. Παλιόκαστρο. Αποψη της ανασκαφής από αέρος (φωτ. Κ. Ξενικάκη).

Εικ. 41. Αρχαιολογικό Μουσείο Κυθήρων. Ευρήματα της ανασκαφής.